بەشی پێنجەم

ڕێکخستنی ئیداریو ئورگانیی ڕۆم

جۆری بەڕێوەبردنی ناوچە داگیرکراوەکان

لەدایك بوونی ئەو ئیمپراتوورییە هەر لە سەرەتاوە موشکیلە خوڵقێن بووە، چونکوو جگە لە هەڵکەوتەیەکی جوغرافیایی زۆر باش بۆ پێکهێنانی دەوڵەتێکی بەهێز، دەسەڵات پەیدا کردنی ئەو دەوڵەتە بە نرخی نلەنێوچوونو نەمانی دەوڵەتەکانی ئاتێنو ئیسپارتو مەقدوونیە لە یۆنان وەڕاست گەڕا،[1] هەر کە ئەو وڵاتانەی خستە سەر خاکی خۆی، ئەو خاکەی لە ئاسیای بچووکیشدا گرتبووی

[1] دەبێ بڵێین کە جۆری لەدایکبوونی ئەو ئیمپراتوورییە دەبێ لە لاپەڕەکانی مێژووی وڵاتانی یۆنان، واتە ئاتێنو ئیسپارتو مەقدوونیەدا بدۆزینەوە کە ئەویش بەدوای لەناوچوونی زانستو زانایان دا پێك هات. بەم شێوەیە کاتێك لە سەدەکانی 2و 3ی بەرلەزایین زانست بەوپەڕی گەشەکردنی خۆی گەیشتو بە وتەی مرتضی راوندی (مێژووی کۆمەڵایەتیی ئێران بەرگی 1 ل 318) [و ئەرشمیدۆس لەو بەرەوپێش چوونە دا نیشانەی لووتکەو خاڵی ئەوج بوو.] دەڕاستیدا بە کۆچی دوایی ئەرشمیدۆس سەردەمی مەرگو لەناوچوونی یۆنان دەستی پێکردو کاتێك کە خەڵکی شاری "سیراکۆز" قەڵاچۆ کرانو شار بە جارێك وێران بوو، لەدایکبوونو گەورەبوونی شاری ڕۆم دەستی پێکردو ڕۆمییەکان زۆر زوو فووتو فەننی بەکردەوەیان لە جێگەی زانستی رووت (موتڵەق) داناو لەجیاتی ئەوەی تەنیا فکرو عەقڵ بەکار بەرن ڕوویان کردە چەكو چۆڵو هۆگەلی کوشتوبڕ، بە جۆرێك کە سەدەیەك دوای ئەرشمیدۆس، یۆنانی نوقمی شانازیو سەربەرزی سەرچاوەگرتوو لە زانستو زانیارییەکانی ڕۆژلەرۆژ زیاترو زاناگەورەکانی خۆی بوو، کەوتە داوی وەسواسی کیمیاگەریو کۆنەپەرستیو سەرگەردانیو شتی لەو بابەتە. هەر لەو حاڵەدا کە باری یۆنان کەوتە لێژی، هێزی دڕندەو زەبەلاحی ڕۆم بێهیچ کۆسپو تەگەرەیەك ڕێگەی پێگەیشتنو بەربڵاوبوونی دەپێواو بە وتەی دوکتور (مووسای جەوان) کە لە کتێبی بناغەکانی حقووق (مافناسی) دا هێناویەتی "لەجیاتی بەهرە وەرگرتن لە لۆجیکی زانستو وتووێژ، هەوڵیان دەدا لە شەمشیر وەشاندنو خەدەنگ هاویشتن دا شارەزا بنو ... و بەم شێوە زۆری پێنەچوو کە دەنگی پێی چەکمە لەپێیانی ڕۆمی کووچەو کۆڵانی ئاتێنی پڕکردو گوێی عالەمی کەڕ دەکرد." باشتر وایە بە ڕوونی بڵێین ڕۆم لە ئاکامی کەمترخەمی، چەوت بیریو بێخەیاڵیی سەرچاوەگرتوو لە بڕوا بە زانستی ڕووتی دوور لە ئەزموون کردەوەی یۆنانییەکان دا پێك هات.

www.pertwk.com

به‌ گێره‌و كێشه‌یه‌كی كه‌م خۆیان له‌گه‌ڵ ئه‌و حكوومه‌ته‌ تازه‌ پێك هاتووه‌ خست‌و به‌م شێوه‌ خاكی ژێر ده‌سه‌ڵاتی ئه‌وه‌نده‌ له‌به‌ر یه‌ك كشاوه‌ كه‌ پاڵی وه‌خاكی ئیمپراتووری پان‌و به‌رینی پارت (ئه‌شكانی)و دوایه‌ش ساسانییه‌كان داو هه‌ر له‌و سه‌رده‌میشه‌وه‌ ناته‌بایی‌و شه‌ڕ له‌نێوان دوو غووله‌كه‌ی دنیای ئه‌و كات ده‌ستی پێ‌كردو كوردستان كه‌ نیزیك به‌ ته‌واوی سنووره‌كانی رۆژئاوای ناوه‌ندی ئێران‌و رۆژهه‌ڵاتی ناوه‌ندی رۆمی ده‌گرته‌وه‌، وه‌ك هه‌میشه‌ بوو به‌ ناوه‌ندی شه‌ڕی نێوان ئه‌و دوو ئیمپراتوورییه‌.

بیانووی ده‌ست پێ‌كردنی ناكۆكی‌و تێك هه‌ڵچوون له‌نێو ئه‌و دوو وڵاته‌ دا، ئه‌رمه‌نستان له‌ لای رۆژهه‌ڵات‌و باكووری رۆژهه‌ڵاتی كوردستان بوو كه‌ له‌ گه‌لێك ساڵ پێشتره‌وه‌ له‌ژێر فه‌رمانی حكوومه‌تی لقێك له‌ خانه‌دانی پارت یا ئه‌شكانییه‌كان دابوو.[1] به‌ وته‌ی كریستێن سێن[2] "ئه‌و ده‌ڤه‌ره‌شاخاوییه‌ كه‌ له‌ لایه‌ك ده‌گاته‌ گۆشه‌ی باشووری به‌حری ره‌ش‌و له‌ لایه‌كی‌تره‌وه‌ ده‌چێته‌وه‌ ئه‌و شوێنه‌ی كه‌ زێی گه‌وره‌و دیجله‌ ده‌گه‌نه‌ یه‌ك، دیاره‌ ئه‌وه‌ سنوورێكی سروشتی‌و قورس‌و قایم له‌نێوان ئێرانییه‌كان‌و رۆمییه‌كان دانه‌بوو. هه‌ر ئه‌م هه‌ڵكه‌وته‌جوغرافیاییه‌ هۆی پێكهاتنی شه‌ڕو كێشه‌ی دایمی له‌نێوان ئه‌و دوو وڵاته‌ بوو.. سه‌رۆكی تیره‌كانی ئه‌رمه‌نستانیش هه‌میشه‌ ئاماده‌ی راپه‌ڕین بوون‌و لایه‌نگرانی ئێران‌و رۆمیش هه‌موو كات له‌ قڕه‌و كێشه‌ دابوون..."

ده‌بێ ئه‌وه‌ش له‌ نووسراوه‌كانی "كریستێن سێن" زیاد كه‌ین كه‌ هه‌موو كات ده‌ستی نادیاری ئێران یا رۆم له‌م شۆڕش‌و نائارامییانه‌ی ئه‌رمه‌نستان دا هه‌بووه‌، هه‌روه‌ك له‌ راپه‌ڕینی ئه‌رده‌شێری پاپكان دا یه‌كیه‌تییه‌ك له‌ دژه‌كانی ئه‌و به‌ رێبه‌ری "خوسره‌و، ناسراو به‌ تیردادی دووهه‌م" پادشای ئه‌رمه‌نستان له‌وێ پێك هات كه‌ رۆمیش له‌ بنه‌وه‌ پشتیوانیی لێ ده‌كردو سه‌رئه‌نجام شكانی ئه‌و یه‌كیه‌تییه‌ بوو به‌هۆی ئه‌وه‌ ده‌وڵه‌تی رۆم راسته‌وخۆ بێته‌ نێو مه‌سه‌له‌كه‌و هه‌ڵایسانی دووباره‌ی شه‌ڕه‌كانی حه‌وسه‌ت ساڵه‌ی ئێران‌و رۆمی لێ كه‌وته‌وه‌ كه‌ به‌ مه‌به‌ستی به‌ ده‌سته‌وه‌ گرتنی جاده‌ی ئاوریشم‌و رێگا بازرگانییه‌كانی نێوان رۆژهه‌ڵات‌و رۆژئاوا بوو كه‌ به‌شی زۆریان له‌ لای سه‌رووی بین‌النهرین و

---

[1] له‌ ده‌وری ساڵی 62ی زایینی.

[2] ئێران له‌ سه‌رده‌می ساسانییه‌كاندا [...] ل 244.

ئەرمەنستان بەرەو باکوور درێژەیان هەبوو. ئەو ڕێگایانە بۆ ئەو کەسەی بە دەستیەوە بان زۆر گرینگ بوو. هەروەك ئەو کات کە ئیمپراتووری ئیسلام زنجیرەی خانەدانی ساسانی لەناوبرد، بۆ ماوەیەکی درێژ بوو بە میراتگری تەواوی ئەو ڕێگەو بانەو داهاتی یەکجار زۆری گومرگیان. هەر کە خەلیفەکانی عەبباسی لاوازو کەم دەسەڵات بوون ئورووپایەکان جێنشینی ئیمپراتووری ڕۆمی لێك بڵاو بوو بوونو هاتنە سەر ئەو قەناعەتە کە ئەو ئاواتە لەمێژینەیە بێننە دی، بەڵام لە پێش دا ئیمپراتووری سەلجووقییەکانو دوایەش هێزی تازە پێك هاتووی عوسمانی دیوارێکی ئاسنینیان لە بەرانبەر ئەوان دا ساز کرد کە هەر ئەوە بوو بەهۆی زنجیرە شەڕو گۆڕانکارییەکی پشتی پەردەو پێکهاتنی هیندێك یەکیەتی بۆ دژایەتی لەگەڵ عوسمانییەکان کە هەمووی ئەوانە لە مێژوو دا بە نێوی "مەسەلەی ڕۆژهەڵات" نێوبانگی دەرکردوە.

باش دەزانین کە خاکی کوردستان دەرگای هاتن بۆ ئەو ڕێگایانە بوو، هەموو شەڕەکان تا سەردەمی عوسمانی‌یەکان لەوێوە دەستی پێ‌دەکرد یا لەوێ تەواو دەبوون، ئەگەر بۆ سەرەتاکانی بگەڕێینەوەو باسیان لێوە بکەین، کاتێك "ئەلکساندر سووررووس" ئیمپراتووری ڕۆم بۆ بەربەرەکانی لەگەڵ ئەردەشیری پاپکان لەشکرەکانی سوپای ڕۆمی بەرەو ئێران هێنا، ئەو بەشەی بۆ ئازەربایجان [ئاترۆپاتین = مادی بچووك کە بەشی هەرەزۆری خاکی ئەوێش لەسەر کوردستان بوو] نارد سەرەڕای ئەوەی لەپێش دا هێندێك سەرکەوتنی وەدەست هێنا، دەگەڕانەوە دا یا باشترە بلێین لە پاشەکشە دا تووشی سەرمای سەختی ناوچە شاخاوی‌یەکانی ئازەربایجانو کوردستان هاتو گرفتاری شەڕی قورسی تاقمە سوارچاکو ئازاو چابوکەکانی ئەو دەوەرە بوون کە بە پێی نووسینەوەی ژەنەراڵ سێرپێرسی سایکسی ئینگلیزی نووسەری کتێبی مێژووی ئێران، ژمارەیەکی زۆریان لێ کوژراو لە ئاکام دا ئیمپراتووری ڕۆم لەگەڵ شکانێکی سەرشۆڕانە بەرەوروو بوو.[1] هەر لەو شەڕە دابوو کاتێك تیردادی ئەشکانی فەرمانڕەوای ئەرمەنستان تەنیا ماوە، بە پیلانی ئەردەشیر، بێ‌شەڕ،

---

[1] مێژووی ئێران، سێر پێرسی سایکس، بەرگی دووهەم ل 539.

www.pertwk.com

بەهۆی کەسێك بەنێوی "ئاناك" کە ئەویش ئەشکانی بوو کوژراو[1] [... ئەردەشیر بێئەوەی نرخێکی ئەوتۆ بدا دەستی بەسەر ئەرمەنستان داگرت...][2]

هێندێك لە لێکۆڵەرەوانی وەك "کورپۆرتیر"، "فلاندن"، "کۆست"، "دومیرکان"، "لۆلمان هۆپت"و...[3] نەخش و نیگارە بەرچاوەکانی"سوورەت داغی" هەڵکەوتوو لە گوندی "خان تەختی" لە 30 کیلۆمیتری شاری "سەڵماس"[4] بەهی ئەو ڕووداوە دەزانن.[5]

دامەزراوە حکومییەکان

وڵاتی رۆم بەدوای نەمانی حکوومەتی پاشایەتی دا بە شێوەی "کۆماری Republique" بەڕێوە دەچوو کە لەو جۆرە دامەزراوەدا حکوومەت لە دەست ئیمپراتوورەکان دەرهاتبوو کەوتبووە دەستی دەوڵەمەندو نەجیبزادەکان، بەڵام دیسانیش چینەکانی خوارێ یا "پرۆلێتێرەکان"(رەنجبەران)[6] هیچ مافێکیان لەحکوومەت دا نەبوو. نوێنەرانی مەجلیسی پیران (سەنا) کە 300 کەس بوون لە لایەن نەجیبزادەکانەوە دیاری دەکران. لەو دامەزراوە کۆماریەیە دا باڵادەست ترین ئۆرگانی نەتەوەیی، ئەنجوومەنی گشتی بوو کە هەموو هاووڵاتیانی رۆمی لەسەروخوار دەیانتوانی بەشداری تێدا بکەن، مۆرەکانی پایەبەرزی حکومەتیش لە لایەن ئەو ئەنجوومەنەوە هەڵدەبژێردران.[7]

بەرزترین کەسانی دەزگای بەڕێوەبەری و کارگێڕی "کۆنسوول"ی پێ دەگوترا کە تەنیا دوو کەس بوون و بۆ ماوەی ساڵێك لە لایەن ئەنجوومەنی گشتیەوە هەڵدەبژێردران، هەرکات یەکێك لەم دوو کۆنسوولە لەگەڵ کردەوەی ئەویتر

---

[1] کارێك کە ئێستا لە دنیادا باوەو خاوەن دەسەڵاتەکان لە وڵاتانی وەك عێراق و [ئێران]و... موخالیفەکانی خۆیان لەناو دەبەن.

[2] ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێران دا، رەحیم رەئیس نیا ل 467.

[3]. R.Kerporter. E.hlonden. P. coste,j.De Morgan, c.h.Lehmann.Haupt.

[4] باستانشناسی (دێرینەناسی ئێرانی دێرین) لوونی واندنبێرگ، وەرگێڕدراوی عیسی بهنام ل 118 کە ئەویش لە ئازەربایجان لە گەشتی... وەرگرتوە.

[5] سەفەرنامەی جێکسێن لێکۆڵەرەوەی ئەمریکایی و هونەری ئێرانی کۆن، لە نووسینی "ئیدات پرادا"و کتێبی ئێران لەسەردەمی ساسانییەکاندا زۆرشتی بەکەڵکی لەم بابەتەی تێدایە.

[6] پرۆلێتێر بە مانای رەنجبەرو زەحمەتکێش هاتوە (فەرهەنگی عمید) [بەڵام بە بڕوای مارکسیستەکان کرێکارانی سەنعەتین. و]

[7] مێژووی ئاڵوگۆڕی کۆمەڵایەتی بەرگی 1 ل 51 بەدوا لە مرتضی راوەندی.

هاودەنگ نەبووایە دەیتوانی لە مافی "ڤیتۆ" کەڵك وەرگرێ کە لەو حاڵەتە دا بڕیاری دراو لە لایەن ئەویترەوە بەڕێوە نەدەچوو.[1] سوپاش لەژێر چاوەدێری کۆنسوولەکان دا ئەرکی خۆی بەڕێوە دەبرد، مەگەر لە هەلومەرجێکی تایبەتو زۆر پێویست دا کە ئەوسا لە ژێر ڕێنوێنیی مەجلیسی پیران دا کۆنسوولەکان دەسەڵاتی ئەو بەشەیان بۆ ماوەی شەش مانگ بە کەسێکیتر دەسپارد. بەو کەسەش کە بۆ ئەم ئەرکە دیاری دەکرا دەگوترا دیکتاتۆر. فەرماندەرەکانی ئەیالەتەکانیش لە لایەن ئەو دوو کۆنسوولەوە دیاری دەکران. بەڵام ئەو فەرماندارانەی بۆ ئەیالەتەکانی داگیرکراو دادەنران نەدەبوو خەڵکی ئەوێ بن، بەڵکوو دەبوو لەنەجیبزادەکانی رۆم دابندرێن.

بە دوای رێککەوتننامەی ساڵی 298ی زایینی کە لە نێوان ئێرانو رۆم دا بەستراوەو بە رێککەوتن نامەی "نەسیبەین" بەنێوبانگە، خاکی کوردستان لە نێو ئەو دوو وڵاتە دا بەش کراو هەر وەك پێشتر ئاماژەی پێکرا بوو بەیەکێك لە هۆکارە هەرە گرینگەکانی ئاڵۆزیو تێکهەڵچوونی خەڵکی کوردستانو زۆر شۆڕشو بەرخۆدانی لە بەرانبەر خاوەن دەسەڵاتەکانی رۆم بە دواوە بوو. بە پێی ئەو رێك کەوتننامەیە ئێران دەستی لە ئەرمەنستانو بەشی سەرووی بین النهرین واتە کوردستانو چەند بەش لە ئازەربایجان، هەڵگرتو بەڕێوە چوونی ئەو رێك کەوتننامەیە بوو بەهۆی ئەوە کە ئەو هەرێمە (ئازەربایجان)و لە هەمووان گرینگتر "تیسفوونو مەداین"ی پایتەختی ئێران بێهیچ کۆسپێك بکەوێتە مەترسیو دەست وێڕا گەیشتنی رۆمییەکان.[2] جگە لەوەش بەدیاری کردنی قەڵای "زینتا" لە ئاترۆپاتێن وەك سنووری ئەرمەنستان کە ئیتر بەشێك بوو لە ئیمپراتووری رۆم، بەشی هەرە زۆری ئەو دەڤەرە کەوتە سەر ئەرمەنستان[3]و، ئەو دۆخە جوغرافیاییە تا کاتی پاشایەتی شاپووری دووهەم (337ی م) بەردەوام بوو.[4]

---

[1] مافی ڤیتۆ ئەوڕۆ لە ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیەکگرتووەکاندا، ئیمتیازێکە بۆ پێنج ئەندامی ئەسڵیو هەمیشەیی ئەنجوومەن (ئەمریکا، رووسیە، ئینگلیس، فەڕانسەو چین) لەگۆڕێ دایە، ئەگەر یەك لەوان لەگەڵ بڕیارێك کە باقی ئەندامانی هەمیشەیی ناهەمیشەیی بیدەن دژایەتی هەبێ، لەو مافە کەڵك وەردەگرێو پێش بە بەڕێوەچوونی بڕیارەکە دەگرێ.

[2] مێژووی ساسانییەکان، نووسینی محمد جواد مەشکوور ل 276.

[3] هەمان سەرچاوە.

[4] مێژووی ئازەربایجان، نووسینی ئێدوین میلتۆن رایت ل 62.

www.pertwk.com

دابەش کردنی کوردستان بە دوو بەشی ئێرانی و ڕۆمی، بەگشتی گرفتارییەکی زۆری بۆ خەڵکی ئەوێ پێک هێنا، بەڵام نائارامی ئاڵۆزی کوردستانی ڕۆژهەڵات (ڕۆژهەڵاتی دیجلە) سەرچاوەکەی لە تێکەڵ پێکەڵی و ناڕێکی دەرباری ساسانییەکان و لێک بڵاوبوونی شیرازەی کاروبار و لاوازی و بێتوانایی پادشاکان و کارشکێنی نەجیب زادەکان و موئبیدەکاندا بوو. پێویستە ئەوەش بزانین کە ژیانی خەڵکی ئەو بەشەی لەژێر دەستی ڕۆمییەکان دابوو باشتر لەخەڵکی بەشەکەی‌تر بوو، چونکو یاساکان دوای کۆماری دووهەم لە ڕۆم و لە سەردەمی ئیمپراتووری دا (لە 122ی زایینی)بە دوا جۆرێك بوون کە ئیمپراتوورەکان دەوروبەری شارەکانیان گچکەتر کرد، لەحاڵێك دا دەسەڵاتی فەرماندارەکان لە ئەیالەتەکان دا زیاتر ببوو. بۆ نموونە "دیۆگلنین" لە جێگەی 45 شارستان کە ڕۆمیان لێ پێك هاتبوو وڵاتی کردە 101 شارستان، ئەویش بە شێوەیەك کە هەرکام لەوان بەڕێوەبەری و ڕێکخستنی سەربەست و تایبەت بە خۆیان هەبوو،[1] بۆ ماوەی دوو سەدە ئاشتی و ئاسایشێك کە بە سەردەمی "ئاشتی ڕۆم = Pax-Rommana"[2] بەنێوبانگە بەردەوام بوو و ئەوە بوو بەهۆی ئەوە خودموختاری زاڵمانەی والییەکان و شێوەی وەرگرتنیماڵیات تا ڕادەیەکی زۆر تەواو بێ و لەهێندێك هەلومەرجی پێویست و تایبەتی دا بە خەڵکی پارێزگاکان دەسەڵاتی حکوومەتی ناوخۆیی دەدرا و کاروباری خۆیان بەڕێوە دەبرد. لە ئاکام دا مافی شارستانیەت و مەدەنی و کۆمەڵایەتی ئەوەندە بەربڵاو بوو کە هەموو چین و توێژێك بە یەکسانی لێی بەهرەمەند دەبوون. دنیا وای لێ هاتبوو [... کەسێکی ڕۆمی دەیتوانی بێ ئەوەی هەست بە بێگانە بوون بکا، لە لەندەن ڕا بێتە مارسێی و لەوێوە بچێتە ئەسکەندەریە و سەفەری بابێل بکا و لەو شارستانیەتەی ڕۆمییەکان بە دنیایان بەخشیبوو بەهرە وەرگرێ.][3]

ڕێگاو بان ئەوەندە بەربڵاوو خۆش ببوو کە ڕێبوارێك (موسافیرێك) دەیتوانی بە هەژدە ڕۆژ لە ڕۆم ڕا بگاتە ئیسکاتلەند لە باکووری ئینگلستان. لەسەر بنەمای ئەو پێوەندی و یاسایانە، ئەو بەشەی کوردستان کە لەگەڵ ڕۆم بوو لە

According to the creet Latin and muslim Geogsapher Edvin Milton.

[1] مێژووی کۆمەڵایەتیی ئێران، نووسینی مرتضی راوندی بەرگی 1 ل 307.

[2] مێژووی مەدەنیەتی ڕۆژئاوا، وەرگێڕدراوی پەرویز داریوش ل 461 بەدوا.

[3] هەمان سەرچاوە.

خۆشگوزەرانیو هاسانکارییەکی باشتر دا بوونو لە هێندێك جێگەی ئەو بەشەش وەك "نەسیبەین"و "ئامێدی = دیاربەکر" کە لە خەتی سنووری ڕۆم دوور بوون، حکوومەتی ناوچەییو خودموختار پێك هاتبوو، یاساو ڕێسایەك کە "پرانتۆر Prantor"یان پێ دەگوت لە ڕێگەی هێندێك کارزانی یاسا کە دوایە بەنێوی "پارێزەرە کارزانەکان" دەناسرانو بە شێوەی ڕەسمی دادەمەزرانو پێیان دەگوتن "خوبرەگانی قانوون = یاسا زانان" لە شوێنگەلی تایبەت دا هەڵسو کەوتیان لەگەڵ دەکراو لەو هەرێمانە دا بەڕێوە دەچوونو بەم شێوە [... یارمەتیان بە پەرەسەندنی دادوەری دەکرد][1]

لەو شوێنەوارانە دا کە ماون هێندێك شت وامان بۆ دەردەخەن کە ڕۆمییەکان چەند حاکمێکیانبەنێوی "کۆنسوول"وەك کەسانێکی غەیرە ڕۆمی لە ئیتالیا ڕا ناردۆتە شوێنە جیاجیاکانی کوردستان تا دەعوا گرینگەکان بەپێی نەریتی ئەوشوێنانە چارەسەر بکەن. لەبەر ئەوە دەتوانین بڵێین لەبەڕێوە بردنی یاساکانی مافپەروەریی ڕۆم دا یاساو ڕێساکانی ئەو شوێنانەش وەبەرچاو گیراون کەپێیان گوتوە "Jusjentium" واتە یاسای هەموو نەتەوەکان.[2] هەروەك لەنوسخەی ئەسڵی "مەعریفەتی پیری شەهریار یا شالیار" دا کە لەگەورەکانی زەردەشتی کوردستان لە کاتی هێرشی عەرەبەکان بۆ ئێران بووە، ئاماژە بەوە کراوەو بەنێوی "مارفەتوورۆمی = معرفت رومی" هاتوە.[3]

لە سەردەمی "ژوستی‌نین"ی ئیمپراتووری ڕۆم کە لەگەڵ ئاشکرابوونی ئیسلام (سەدەی شەشی زایینی هاوکات بووە هەموو یاساکانی ڕۆمیان کۆکردۆتەوە، وەك نووسیویانە بۆتە "دووهەزار بەرگو سێ‌میلیۆن دێر" دوای گرتنی ئەسکەندەریە لەلایەن موسڵمانەکانەوە کە پێوەندی لە نێوان زانایانی ئیسلامیو مافناسە ڕۆمییەکان پەیدا بووە، ئەو یاسایانە چوونە نێو فیقهی ئیسلامیو شاهیدی ئەو بۆچوونەش نووسراوەی "پیری شاریار یا شالیارە"و

---

[1] مێژووی کۆمەڵایەتیی ئێران، مرتضی راوندی بەرگی یەکەم ل 315.

[2] هەمان سەرچاوە.

[3] وەك پێشتریش ئاماژەی پێکرا ئەو نووسراوە هی یەکێك لە موغەکانی زەردەشتی کوردستان بووە کە بە پیری شهریار یا پیری شالیار ناسراوە، نووسراوەکەش کە "مارفەتوو پیری شالیارە" بەندەکانی "موسەجەع"ە بۆ کەڵك لێوەرگرتن لە کتێبی کوردو پێوەندیی ڕەگەزیو مێژوویی، نووسینی خوالێخۆشبوو رەشید یاسەمی بڕوانە.

www.pertwk.com

بۆمان روون دەکاتەوە کەئەو یاسایانە بەر لە ئیسلام لە کوردستان بەڕێوە چوون.

یاساکانی کۆنی رۆم ئەوەندە بەرەو پێش چوون کە لەم رۆژگارەش لە هێندێك وڵاتی دنیای سێهەم دا هەر بەشێوەی ئەو سەردەمەی رۆمییەکان بەڕێوە دەچن. بۆ وێنە [ئەگەر لەبەڕێوەبردنی "قصاص" دا مەترسی مەرگ بێتە گۆڕێ بەناچاری بە دانی دیە جێبەجێ دەکرێ]و یا [... مرۆی شێت و منداڵ ئەگەر بە تاوانباریش بناسرێن سزا نادرێن...][1]

خۆشگوزەرانی نەجیبزادەکان و چینە باڵادەستەکانی رۆم و جۆری ئەو کارە

لە سەرەتای بە دەسەڵات گەیشتنی رۆم دا چینی خاوەن ئیمتیاز بە تایبەتی بە دوای وەدەستهێنانی بارێکی باشی ئابووری، بۆ تێپەڕ کردنی کاتی بێکاریی خۆیان وەدوای هێندێك کار دەکەوتن تا بتوانن دڵی خۆیان رازی کەن و لەو پێناوە دا دەستیان دەدایە کارگەلێکی نالەبارو زۆر ترسناکی ئەوتۆ کە بۆ خەڵکی ئاسایی تا رادەی لەناوچوون زەجرهێنەربوو. بۆ نموونە نەجیبزادە رۆمییەکان هۆڵی زۆر گەورەی خڕی بە قەدرایە مەیدانی فووتباڵیان. دروست دەکردو دەور تا دەور بۆ دانیشتن پلیکانیان لێ هەڵدەبەست و لە نێوەڕاستی دا جێگایەکیان بۆ یاری و بەڕێوە چوونی بەرنامە دەهێشتەوە.[2] لەو شوێنە هێندێك کاری دوور لە حەیاو ئەخلاق بەڕێوە دەچوو. هەروەها کۆیلەو دیلە بێچارەکانیان دەخستە بەردەم دڕندەکانی وەك شێرو بەبرو پڵینگ، کاتێك لەشی ئەو بێچارانە دەکەوتە بەرچنگ و کەڵپی ئەو دڕندە وەحشیانەو هاواریان دەگەیشتە فەلەك، راست ئەو کات بانگی خۆشی و فیکەی شادی لە دەروونی ڕەش و بێڕەحمی شێتانەی بینەران بەرز دەبۆوەو دنیای دادەگرت. هەروەها گەورە پیاوانی رۆمی کۆمەڵێك لە کۆیلەو دیلەکانیان بە نێوی "گلادیاتۆر" کە

---

[1] کتێبی بنەماکانی مافناسی، نووسینی دوکتور موسی جوان کە ئەویش لە مێژووی کۆمەڵایەتیی ئێران، بەرگی یەکەمی مرتضی راوندی وەرگرتوە.

[2] جێگەی وشەی ئامفی تێئاترو حاشیەکەم گۆڕیوە. و

لەپێش دا ڕایان دەهێنان بە شمشێرو چەکی کوژەری ترەوە لەگیانی یەکتر بەردەداو لە هەڵدڕانو لەت لەت بوونی لەشی ئەوان بەو شمشێرو چەکە تیژانەی وەك بیورو ڕمو... خۆشحاڵ دەبوون. وەك ئەوەی [... ترایانووس، دوای گەڕانەوە لە شەڕەکانی دانووب، دەهەزار دیلی کە لەگەڵ خۆی هێنابوونی، لە 133 کۆبوونەوەی شانۆیی دا بۆ ڕابواردنی خۆیو نەجیبزادەکان لە گیانی یەکی بەردانو...][1]

لەو ئاهەنگانەدا نیزیك بە تەواوی قوربانییەکان - ژنو مێرد" لە دەڤەرە داگیرکراوەکان هەڵدەبژێردرانو ئەو بەرنامە پڕ لە شەرمو شوورەییانە تا ڕاپەڕینی کۆیلەکان بە ڕێبەری "ئیسپارتاکوس"و ئەوانیتر درێژەی هەبوو. دواتر بە دانانی هێندێك یاسا پێش بەوجۆرە ڕێورەسمانە گیراو بە تایبەتی پاش وەرگرتنی دینی مەسیح وەك دینی ڕەسمی ئیمپراتووری ڕۆم لە لایەن "کونستانتین = قسنطنطین"ی ئیمپراتوورەوە لە ساڵی 312ی زایینی داو، ئۆگری رووحی خەڵکی ئەو ئیمپراتوورییە بە هەموو چینو توێژێکەوە بەم ئایینەو سەرنجدان بە تەعلیماتی نەفسی ئەم ئایینە، لایەنی حەیوانیو وەحشیگەرییە توندڕەوەکانی خەڵكو دەزگای حاکمەی تا ڕادەیەك هێور کردەوەو دایمرکاندو فەرهەنگی کۆمەڵگا بەرەو مرۆڤایەتیو ئوسوول چوو.

دوای دەسەڵاتی شاپووری دووهەم زەخت لەسەر مەسیحییەکان کەم بۆوەو پادشاکان هێندێك جار بۆ لاواز کردنی برەوی نەجیبزادە باڵادەستەکان هەوڵیان دەدا بە هێندێك کردەوە مەسیحییەکان بۆلای خۆیان ڕاکێشنو لەم ڕێگەوە دڵو ڕای ئیمپراتووری ڕۆمیش وەدەست بێنن، کار گەیشتە جێگایەك کە تاقمێك لە دەرباریيەکانیش بە شێوەی ڕەسمی بوون بە مەسیحی. سیمای دیارو ئاشکرای ئەم سیاسەتە خوسرەو پەرویز بوو، بە شێوەیەك کە لە سەردەمی ئەو دا مەسیحییەکان لە زۆر لە شارەکانی ئێران کلێسایان ساز کردو بە سەربەستی لە ئێراندا هاتووچۆیان دەکرد. ئەو کارە، واتە دانی ئازادی بە مەسیحییەکان لە لایەن خوسرەو پەرویزەوە بوو بەهۆی ئەوە لە نووسراوە سریانییەکاندا ئەو بە

[1] میژووی کۆمەلایەتیی ئێران لە مرتضی راوندی ل 310 بەرگی 1.

www.pertwk.com

"عیسەوی پەنا"و "عیسەوی ڕەحیم"و پیرۆزترین پادشا نێوبەرن، هەر لەو کات دا موئبیدەکان ئەویان بە گوناحبار دەزانی.[1]

ئەرمەنستان کە بە ڕێبەری "تیردادی سێهەم" ئایینی مەسیحی لە پێش دا بە مەبەستی یەکیەتیی وڵات‌و دوایەش بە هومێدی دۆستایەتی لەگەڵ ڕۆم[2] قبووڵ کردبوو و برەویشی پێ‌دەدا، بێ‌ئەوەی بۆخۆی پێ‌بزانێ، دانی پەڕوباڵی بە خاوەنانی کلیسا گەیاندە شوێنێك کە لە سەدەی پێنجەم دا ببوو بە گەورەترین خاوەنی مڵك‌و زەوی‌و دەسەڵاتی شوێن دانەر لە ئەرمەنستان داو بە وتەی نووسەری مێژووی ئەرمەنستان، بەشی هەرە زۆری مەدەنیەت‌و فەرهەنگی ئەرمەنستانی کە لەگەڵ بەرژەوەندی ئەوان ناکۆکی هەبوو، لەناو برد.[3]

لە ساڵی 323ی زایینی دا کە "یولیانووس"ی ئیمپراتووری ڕۆم لەشکرکێشی کرد، کوردستان کەوتە بەرهێرش‌و پەلاماری توندو تیژی سوپا ئەرمەنیەکان ئەرمەنی کە شەڕکەرانی "هۆن"و "ئالان"یش لەگەڵیان بوون. وەك نووسیویانە بەشەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان هەتا دەریاچەی ورمێ ئەوەندە ئاوەدان‌و قەرەباڵغ بوون کە هێرشگەران سەریان سووڕما‌و ناوی ئەو ناوچەیان نا "چیلیا کوموس" یا هەزار ئاوایی. ئەوەی روونە لەو شەڕو کێشەیە دا کوردستان‌و ئازەربایجان کەوتنە بەر تاڵان‌و برۆیەکی قورس.[4] ئەگەر چی بە کوژرانی "یۆلیانووس" وەرق گۆڕاو ئەو پێگە گەورانەی ئێران پێشتر لەدەستی دابوون گیرانەوە، بەڵام وێرانکارییەکە قەرەبوو نەکراو بوو.

ئەم شەڕو ئاشتیانە لە نێوان دوو ئیمپراتووری دا بارێکی سەقامگیرو بەردەوامی نەبوو. هەروەك لەنووسراوەکانی دەستخەتێك دا کە لە ناوچەی "حلوان" وەدەست کەوتوەو هی سەدەی چوارەمی کۆچییە،[5] وێڕای ئاماژە بە

---

[1] شارستانیەتی ساسانی بەرگی 1 ل 241.

[2] ئەرمەنستانیش وەك ڕۆم بە وتەی "ویلدۆرانت کە لە بەرگی 9ی مێژووی شارستانیەت دا ئاماژەی پێ‌کردوە، کاریان گۆڕینی ڕاست‌و دروستیی ئایین یا کردەوەیەك نەبووە کە فڕی بە بڕوای ئایینییەوە هەبێ، بەڵکوو لەبیری ئەوە دابوون کە ناکۆکیی نێوانیان لە بەرژەوەندی یەکپارچەیی ئیمپراتووری دابێ، چونکوو مەسیحیەت بۆ ئەو هۆو کەرەستە بوونە ئامانج‌و ... .

[3] مێژووی ئەرمەنستان، کە لە کتێبی ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێران دا "ڕەحیم ڕەئیس نیا" وەری‌گێڕاوە.

[4] مێژووی ئازەربایجان سەنباط زادە لە ڕچەی مێژووی ئێران دا لە ڕەحیم ڕەئیس نیا.

[5] دۆستی خۆشەویستم "شعبان دوزگون" کە لە باژێری وان لەتورکیە دەژی‌و خۆی خەڵکی ناوچەی حەلوان بوو، ئەو نووسراوەی دا بە من کە چلۆنیەتی خوێندنەوەکەی خۆی چیرۆکێکی جیایە. بەجێیە دیسان سوپاسی خۆم پێشکەش بەو بکەم. نووسراوەکە بە زمان‌ونووسراوەی کوردییە، هەربۆیە خوێندنەوەکەی کارێکی چەتوون بوو و دوو کەس لە دۆستانی شەعبان، لەم بوارەدا هاریکاریان کردین.

هەموو ئەوکوشتو کوشتارو ئاشتییەی کە لە ئاکامی هاندانی کلێسا مەسیحییەکان و عیبادەتگا زەردەشتیەکانو ئەو هەموو هەڵسو کەوتەی لەنێوان دوو ئیمپراتووری ئێرانو رۆم دا رووی داوە دەنووسێ: یەکێك لە هۆیەکانی وەرنەگرتنی ئایینی مەسیح لە کوردستان، رەفتارو کردەوەی توندو تیژی کلیسا بوو کە لەبەر دراوسییەتی خەڵکی کوردستان لەگەڵ رۆم بە شێوەیەکی بەربڵاو لەم دەڤەرە دا بەرچاو دەکەوت. دیارە ئەو جینایەتانەی کە مەسیحییەکان لە درێژەی 120 ساڵەی شەڕە سەلیبیەکاندا کردوویانە پێویستی بەنووسینی چەند کتێبی جیاواز هەیە. بۆ وێنە بەیەك دوو کردەوەیان کە لە زمان خۆیانەوە گوتراوە ئاماژە دەکەین:

"میل Mile" دەنووسێ: "لە گەمارۆی ئەنتاکییە دا سەلیبییەکان سەری دەهەزار تورکو کوردیان پەڕاند"و "میشوو" دەڵێ ئەو قەومە وەحشییە (سەلیبییەکان) زگی منداڵانیان لە باوەشی دایکەکانیان دا هەڵدڕی.[1] موسڵمانەکانیان لە کۆڵانو ماڵەکانی خۆیان دا قەلاچۆ دەکرد. مێژووی عەرەبو ئیسلام لە زمانی یەکێك لە مێژوو نووسانەوە دەنووسێ: لە هەیوانی مزگەوتی عومەر رووباری خوێن هەستابوو، ئەوەندەش قووڵ بوو دەگەیشتە ئەژنۆیان یا دەگەیشتە جڵەوی سواران.[2] یەکێك لە بەرپرسانی ئێعلامی شەڕەکانی سەلیبیش لە نامەیەك دا کە لە رێکەوتی 6ی جۆزەردانی 1099ی زایینی بۆ پاپی نووسیوە، مزگێنی دەداتێو دەڵێ: "... پیاوەکانی ئێمە لە رەواقی سلێمان لە پێش مزگەوتێ لە خوێنی موسڵمانان دا رەمبازیان دەکردو... دەهەزار موسڵمان قەلاچۆ کراوەو هەرکەس بەوێ دا تێپەڕیبایە تا مەچەکی بەخوێن دەبوو و لەو کافرانە کەس نەجاتی نەبوو، تەنانەت ژنو منداڵی وردیش رزگار نەبوون..."[4-3]

چونکوو مەبەستی ئێمە باس لە بارودۆخی کوردستانەو تەنیا لەم رووداوە مێژووییانە دەدوێین کە پێوەندیان بە کوردستانەوە هەیە، لە درێژەدان بە باسی پێوەندی مەسیحیو موسڵمانەکان لە جەنگەی شەڕەکانی سەلیبی بە گشتی خۆ

---

[1] مێژووی گەشەکردنی کۆمەڵایەتی، بەرگی دووهەم، مرتضی راوندی ل 318.

[2] هەمان سەرچاوە.

[3] مێژووی شەڕی سەلیبی نووسینی ویل ئاردوئێن "wileh Ardouin".

[4] مێژووی گەشەکردنی کۆمەڵایەتی، مرتضی راوندی ل 324 بەدوا.

www.pertwk.com

دەبوێرینو بە رەنگدانەوەی ئەو رووداوە (بڵاوبوونەوەی ئایینی مەسیحو هاتنە گۆڕی شەڕە درێژخایەنەکانی نێوان موسڵمانو مەسیحیەکان) لە کوردستان دەدوێین.

ئەرمەنستانو دەوری لە (ناتەباییەکانی ئێرانو رۆمدا)

لێکدانو دوژمنایەتی ئیسلامو مەسیحیەت بە دوای زیاتر لە یەك سەدە دوژمنکاریو شەڕە سەلیبییەکان کەهەموو دنیای مەسیحیەتو ئیسلامی داگرتبوو، کوردستانو ئەمیرەکانیشی لەو کێشەو هەراو شەڕو شوورە دا گرتبۆوە. لەم دەڤەرەشدا کە لەهەموو شوێنێکی کوردستان نیزیکتر بوو لەو شوێنەی مەسیحییەکان لێی دادەنیشتن، بەهۆی گرینگیەکی تایبەت کە بۆ ئێرانو رۆمی هەبوو و سەرنجی راکێشابوون، ئەرمەنستانو خەڵکە تازە ئیمان هێناوەکەی بە مەسیحیەت بوو. ئەو پارچە لە گۆی زەوی (ئەرمەنستان)و کوردستان هەر لە سەرەتاوە بەهۆی تایبەتمەندیو هەڵکەوتەیی خۆ لەبواری پێوەندیو رێگاکانی بازرگانی هەموو کات سەرنج راکێش بووە. لە سەردەمی دامەزرانی ئیمپراتووری رۆمو بە تایبەتی دوای ئەوەی کە دینی مەسیح لە رۆم دابوو بە دینی رەسمی کە سیسالْ بەر لەو رووداوەش لە ئەرمەنستان ببوو بە دینی رەسمی، بە بیانووی پارێزگاری لە مەسیحیەت ببوو بەهۆی هەرە گرینگی ناتەبایی نێوان دوو ئیمپراتووری ئێرانو رۆمو هەرکام لەو دووانە بۆ زیاتر چوونە نێوو شوێن دانان لەوێداو دەسەڵات پەیدا کردن بەسەر رێگا بازرگانیەکانی ئەوێ هەرچی بۆیان بکرایە دەیانکرد[1]و، بە لەبەرچاو گرتنی ئەوەی کە بانووی ئەرمەنستان بەشێك لە خاکی کوردستانە، ئەو خاکە هەموو کات بۆتە پێخوستی گێرەو کێشەی ئەو دوو ئیمپراتووریەو لەم پێناوەدا زۆری مەینەتو کوێرەوەریو کارەسات بەسەر هاتوە.

لە سەردەمی ساسانییەکاندا ئەو تێکهەڵچوونانە زیاتر بوونو بە تایبەتی دوای شکانو کوژرانی "گۆردیانووس"ی ئیمپراتوورو بەستنی رێکەوتنننامەی 244ی زایینی لە لایەن "فلیپ عەرەب"ی جێنشینی ئەو و شاپووری هەوەڵ کە بەپێی

---

[1] شارەکانی ئێران لە رۆژگاری پارتییەکانو ساسانییەکان نووسینی پیکولوسکایا، وەرگێردراوی عنایت الله رضا ل 231.

ئەو ڕێکەوتننامەیە چوارچێوەی حکوومەتی ئەرمەنستان هاتە سەرئێران،[1] ڕۆم کە نەیدەتوانی بە هاسانی لە ئەرمەنستانو لە دەسەڵاتی خۆی بەسەر ڕێگا بازرگانیەکانی واز بێنێو ڕێگە بدا ئێران دەستی بەدەریای ڕەش ڕابگا، خەریکی تێهەڵێنانەوە بوو. ئێرانیش کە بە هیچ شێوەیەك نەیدەویست ئەوەی دەستی کەوتووە لەکیسی بچێ. هەربۆیە ئەو تێکهەڵچوونانە بەرەو زیاد بوون چوون[2] و شاپوور بەدانانی کوڕی خۆی "هورموز داراردشیر" بەپادشای ئەرمەنستانو لەسەرکار لابردنی "خوسرەو ئارشاکیدی"، بە شێوەی ڕەسمی ئەو خاکەو ئازەربایجانی کە هێندێکی لەسەر ئازەربایجان بوو خستە سەرخاکی ئێران.[3]

لە سەردەمی شاپووری هەوەڵ دا ڕۆم هەرچی کردیو کراندی نەیتوانی بەسەر ئێران دا زاڵ بێ. تەنانەت سوپای ئێران ئیمپراتوورەکەی دیکەی ڕۆمیشی وەك "والریانووس" شکاندو بە حەفتا هەزار ڕۆمییەوە بەدیلی گرتو هەر لەسەردەمی دیلییەتیش دا مرد.

سەرەڕای ئەو هەموو دەسکەوتانە شاپوور نەیتوانی ئەو جۆرەی شیاو بوو لەم هەموو سەرکەوتنانە بەهرە وەرگرێ. چونکو بەپێچەوانەی ڕۆم کە سوپای هەمیشەییو ڕێكو پێکی هەبوو، ئێران خاوەنی سوپایەکی نارێکی پارێزانیو کاتی بوو کە هەرکام لە تاکەکان بۆخۆیو بە ویستی خۆی هاتبوو کە دوای هەر شەڕێك هەر کەس لەبیری ئەوە دابوو بەو دەسکەوتەوە کە لە شەڕ پچڕیبووی بگەڕێتەوەو بچێتەوە لای بنەماڵەی خۆی.[4] ئەوەش بوو بەهۆی ئەوە کە ئێران لەو شوێنانەی دەیگرتن زۆر بە کەمی دەیتوانی پێگە دابمەزرێنێ، بۆیە کاتێك ڕۆمییەکان بووژانەوەو هێزیان پەیدا کرد، تیردادی سێهەم کوڕی خوسرەوی هەوەڵ کە زۆر لەمێژبوو دوور خرابۆوەو وەك دوورخراوەیەك لە ڕۆم دەژیا، لەگەڵ "دیۆکلینانووس" ئیمپراتووری ڕۆم گەڕاوە ئەرمەنستان، خەڵکی ئەوێ کە لە دەسەڵاتی ئێران بەسەر خاکەکەیان دا بێزار بوون زۆر بە گەرمی پێشوازییان لـێ کردو بە دژی بنکەو بنیادەکانی سپای ئێران ڕاپەڕینو

---

[1] ئێران لەسەردەمی ساسانییەکاندا، نووسینی کریستەن سێنو وەرگێڕانی ڕەشید یاسەمی ل 244 بەدوا.

[2] ئێران لەسەردەمی هێرشی عەرەبەکاندا، لە نووسینی کۆلسینکۆف، وەرگێڕانی م.ر.یەحیایی ل 116 بەدوا.

[3] ئێران شار، نووسینی مارکوارت ل 112 لە دایرة المعارفی گەورەی ئیسلام ل 196.

[4] ئێران لەسەردەمی دێرین تا ئەمڕۆ، نووسینی 1.ئا.گرانتوفسکی، م.ئا.دانامایوفو ... وەرگێڕانی خوسرەو کەشاوەرز ل 163 بەدوا.

www.pertwk.com

ئاکامەکەشی بەوە گەیشت کەبێ ئەوەی سوپای ڕۆم هێرشێکی ئەوتۆ بکا ئەرمەنستانی کەوتە ژێر دەسەڵات. تیردادی سێهەم دوای ماوەیەك دەسەڵاتداری لە ئەرمەنستان، لە ئاخریەکانی سەدەی سێهەمی زایینی هەلومەرجی ڕۆمییەکانی قۆستەوەو بە یارمەتی ئەوان بە پێچەوانەی ڕابردوو کە بە توندی دژایەتی دینی مەسیحی دەکردو لە مەسیحییە کوژە ناودارەکان بوو، گۆڕانی بەسەر داهات‌و دینی مەسیحی لەئەرمەنستان کردە دینی ڕەسمی‌و ئەوجار ئەو ئەرمەنیانەی دەکوشت کە نەدەبوونە پێڕەوی دینی مەسیح‌و ئاتەشگایەکی زۆریشی کردە کلیسا. ڕاگەیاندنی تیرداد ئەوەندە بەهێز بوو کە گورجستان‌و ئالبانی (قەوقاز)یش مەسیحیەتیان کردە دینی ڕەسمی، هەرچەند لەکوردستان ئەو دینە پێشوازی لێ نەکرا.

دواترو پاش ئەوەی هۆی ناکۆکی‌و نیفاق گەیشتە ئەو خاکە (بەشی ڕۆژهەڵاتی ئیمپراتووری ڕۆم)و بەدوای ئەوەی دا "کۆنستانتین" ئیمپراتووری ڕۆم دینی مەسیحی وەك ئایینی ڕەسمی ڕۆم ناسی (ساڵی 313ی زایینی واتە سی ساڵ دوای ئەوەی ئەرمەنستان قبووڵی کردبوو) شەڕەکانی دینی‌و ئایینی، کوردستانیشی گرتەوەو، یەکێك لەو حکوومەتانەی لەو کارە وەردرا حکوومەتی کوردی "ڕاوەندیە" بوو کە لە کوردستان‌و ئازەربایجان دا حوکمی دەکرد. ئەو حکوومەتە لە لایەن "حسین کوڕی محمد ناسراو بە ابوالهیجا" دامەزرابوو و جێنشینەکانی بۆ ماوەی 74 ساڵ درێژەیان بەو حکوومەتە دا.

"ابوالهیجا" دوای ئەوەی "برایم بەگ" دووهەمین حاکمی "سالاریە"ی[1] ئازەربایجانی تێك شکاند، بوو بە حوکمداری ئازەربایجان‌و کوردستان (371ی کۆچی) ئەرمەنستانیش کە نەیدەتوانی حکوومەتێکی بەهێز لە دراوسێیەتیی خۆی دا ببینێ، بە هاندانی "ابودولف" کە خۆی لە سالاریەکان‌و حاکمی دیاری گەنجە بوو بە دژی ابوالهیجا کەوتە کار. بەڵام بە وتەی "ئاسۆغیك" مێژوونووسی ئەرمەنی، لەساڵی 377ی کۆچی‌دا، "ابوالهیجا" [تەواوی شارەکانی باشووری ئەرمەنستانی یەك بە دوای یەك دا گرت‌و کردنی بە باج

[1] سالاریەکان وەلەدی سالاری سنووروان لە سەردارانی دەیلەمی بوون کە لە ساڵی 340ی کۆچی حوکمڕانیی ئازەربایجانیان بەدەست بوو، دوای مردنی سالار، کوڕەکان‌و براکانی، ئەو فەرمانڕەواییەیان تا 371 درێژە دا تا کۆتاییدا حوسێنی کوڕی محمد لە کوردەکانی ڕاوەندیە دەسەڵاتی لێ ئەستاندن‌و حکوومەتی زنجیرەی "ڕاوەندییە"یان لە کوردستان دامەزراندو دەیلەمییەکان بۆ هەمیشە ئەو ناوچەیان بەجێهێشت.

دەری خۆی.] هەر ئەو مێژوونووسە نووسیویەتی: پاشای ئەرمەنستان بۆ بەربەرەکانی لەگەڵ ابوالهیجا فەرمانی جیهادی دەرکردو شەڕی دوو حکوومەتەکەی کردە شەڕی ئایینی.[1]

پاش ابوالهیجاش ئەم شەڕو تێکهەڵچوونەو بە تایبەتی لە سەردەمی کورەکەی "مەملان" درێژەی کێشا. ئەحمەدی کەسرەوی دەنووسێ: مەملان نێوی ڕاستی خۆی محمد بووە کە لە "کوردی زەری" دا لە خۆشەویستیان "مەمل"یان پێگوتووەو ئەو الفو نوونەشیان لێ زیاد کردوە.[2] بەهەر حاڵ شەڕی ڕاوەندیەو ئەرمەنستان درێژەی هەبووەو، لەبەر ئەوەی کە ڕۆمییەکان پشتیوانیان لە ئەرمەنستان دەکردو بیانووشیان مەسیحی بوونی خەڵکی ئەرمەنستان بوو، هەربۆیە جارجار لەم لایەشەوە شەڕەکان بە جیهاد لەقەڵەم دەدران. هەروەك ئەو کاتەی "داوید = داود"ی والی ئەرمەنستان لە ساڵی 384ی کۆچی دا شارو قەڵای مەلازگردی گەمارۆ دا، ڕایگەیاند بە مەرجی تەسلیم بوونی خەڵکی شار ئەمانیان دەدا، کاتێکیش تەسلیم بوونو خۆیان بە دەستەوە دا، هەموو خەڵکەکەی لە شار وەدەرناو شاری خستە ژێر دەستی مەسیحییەکان. موسڵمانەکان کاتێك وایان دی لە هەموو لاوە لە دەوری مەملان کۆبوونەوە. لەولاشەوە حوکمڕانەکانی گورجستانو شوێنە مەسیحییە نشینەکانی دیکە چوونە یاریدەی "داود"و لە شاری "ئالاشگرد" ئەو دوو هێزە بەرەنگاری یەکتر بوونو کوشتارێکی زۆریان لێك کردو تا ماوەیەکی درێژ ناوچەکە بوو بە شوێنی هێرشو پەلامارو حەماسەت.[3]

لە شاری "بەرگری = Bargry"ش کە لە باکووری ڕۆژهەڵاتی دەریاچەی وان هەڵکەوتبوو تا ماوەیەکی زۆر شەڕی ئیسلامو مەسیحی لە گۆڕێ دابوو. ئەو شارە لە سەردەمی زوو دا بە دەست کوردانەوە بووە، دوایە سوپای ڕۆمو یۆنانیەکان هاتوون گرتوویانەو کەسێکیان بە نێوی "خریسلیوس = نیکوغووس

---

[1] کتێبی مێژووی "ئاسوغیك = ئاسۆئەك" مێژوونووسی هەرمەنی، لە کتێبی ئاترۆپاتەن یا کوردستانی موکریان، نووسینی حوسێنی حوزنی موکریانی ل 240 بەدوا وەریگرتوە.

[2] شهریاران گمنام (پاشا گومناوەکان) نووسینی سید احمد کسروی، بەشی ڕاوەندیە، دیارە ئێمە دەزانین کە مەمل = مەمەل، مەمەلی یا مەملان تورکی ئازەرییە، خەڵکی ئاسایی ئەگەر کەسێك یا منداڵێکیان محمدی ناوبێ‌و زۆریان خۆش بوێ مەمەلی یا مەملی یا مەملانی پێدەڵێن، خوالێخۆشبوو کەسرەوی لێرەدا هەڵەی کردوە کە لەفزی کوردیی "زەرزا"ی بە رازری نووسیوە.

[3] ئاترۆپاتەن یا کوردستانی موکریان، نووسینی حسین حوزنی موکریانی ل 245 بەدوا.

www.pertwk.com

= تاورسیلاس" کە یۆنانی بووە کردۆتە حاکمی ئەو شارەو خدریق ناسراو بە "ابوالهیجا"یان کە لە کوردەکانی هەزبانیو حاکمی ئەو شارە بووە گرتوەو خستوویانەتە بەندیخانەوە. (بە بڕوای نووسەری کتێب ئەو نێوە دەبێ "خدریق = حدریك" یا هەر خضر بێ کە بە کوردی خۆمان دەبێتە خدرو ئەرمەنی یا و کافیان لـێ زیاد کردوەو کردوویانەتە "خدریق = خدریكو یۆنانییەکانیش هەر لەوانیان وەرگرتوە.)

سەید ئەحمەد کەسرەوی دەنووسێ: ئەو "خدریق"ە کە بە ابوالهیجا دەناسرا[1] لە بەندیخانەوە وەڵامی دا بە حوکمڕانەکانی دەوروبەرو داوای لـێ کردن یارمەتی بدەن. ئەوانیش بە دەنگییەوە هاتن، شاری "بەرگری" گرتو "خدریق = ابوالهیجا"یان لە بەندیخانە رزگار کردو بە نێوی جیهاد کوشتارێکی زۆریان لە ئەرمەنیو مەسیحییەکان کرد. ساڵی دواتر ئیمپراتووری رۆم دیسان لەشکری ناردو "بەرگری"یان لە کوردان ئەستاندەوەو ئەو کوشتارە دووپات بۆوە[2] و دیسان "وەهسودان" و ابوالهیجا (کە ئەوە لە دامەزرێنەری زنجیرەی راوەندی جیایە)ی خوشکەزای لە ساڵەکانی 430 ـ 431ی کۆچی دا شاری "بەرگری"یان لە رۆمییەکان ئەستاندەوەو ئەو کوشتارە هەر درێژەی هەبوو.

قەترانی تەورێزی شاعیری نێوداری ئێرانی کە مەدح بێژی ئەمیر "وەهسوودان"و خانەدانی ئەو بوو، دوای ئەو شەڕەو چوونی بۆ گەنجە لە ساڵی 432ی کۆچی ئەو هەڵبەستەی ژێرەوەی گوتوە:

مهی کە سجدە برد پیش او گردون	بە نیکوئی بر او نیکوان دیگردون
گەورە سالارێك کە گەردون کڕنۆشی بۆ دەبا	لە راست جوانی ئەو دا جوانی خەڵك نزمە
بدان دو لالە مصقول دل کند مقتول	بدان دو سنبل مفتول دل کند مفتون
بەو دوو لالە درەوشاوانە دڵ دەتاوێنێ	بە دوو زولفی بادراو دڵ شەیدا دەکا
اگر نوان و نگونست زلف او چە عجب	کە صدهزار دل است اندرو نوان و نگون
ئەگەر زولفەکانی لوولە سەیر نیە	چونکو سەت هەزاری دڵ لەو پێچو لوولانە دا بەندە
....	....
کنون کە گشت دو خسرو بیکدیگر موصول	کنون کە گشت دو کوکب بیکدیگر مقرون

---

[1] شەهریارانی گومناو (پادشایانی گوم نێو) بەرگی دووهەم، نووسینی سید احمد کسروی ل 84.

[2] مێژووی چامچیان، بەرگی دووهەم لاپەڕەکانی 917 تا 918.

ئێستا کە دوو پادشا کە بە یەك گەیونەوە — ئێستا کە دوو ئەستێرە بەرانبەر یەك بوونەتەوە

.... — ....

امیر ابوالحسن و شهریار ابو منصور — کە نصرت آیدو احسان از آن‌و این بیرون

ئەمیر ابوالحسن‌و شاریار ئەبوو مەنسوور — سەرکەوتن دێتە گۆڕێ‌و خێرو خۆشیتان لێ دەبارێ

.... — ....

یکی بگیرد چندان کە داشتی مملان — یکی بگیرد چندان کە داشتی فضلون [1]-[2]

یەکیان بە قەدرایە وڵاتی مەملانی دەگرت — ئەوی‌تر بە قەدرایە وڵاتی فەزلوون

زۆر بەجێیە لێرەدا ئاماژە بەوەش بکەین کە ئەو بوومەلەرزە ترسناکەی لە ساڵی 434دا شاری تەورێزی وێران کرد لە سەردەمی حکوومەتی ئەمیر وەهسوٚدانی راوەندی دا بووەو، هەروەك حمداللە مستەوفی‌و قازی رکن الدین‌و قەترانی تەورێزی لەسەری دواون،[3] ئەمیر وەهسوٚدان بەم بۆنەوە نیزیکەی چوار ساڵ پێشی شادی‌و خۆشی گرتوەو لە تەواوی ئەو ماوەدا خەریکی ساز کردنەوەو ئاوەدان کردنەوەی ئەو شارە وێرانە بووە. ناسر خوسرەو کە دواتر لە ساڵی 438 دا چۆتە تەورێز ئەوێی بە شارێکی گەورەو ئاوەدان دیوە[4] و قەترانیش لەم بارەوە ئەو هەڵبەستەی گوتوە:

نبود شهر در آفاق خوشتر از تبریز — بە ایمنی‌و بمال و بەنیکوئی‌و جمال

لە دنیا دا شار لە تەورێز خۆشتر نەبووە — لە بواری ئاسایش‌و سەروەت‌و جوانی دا

.... — ....

خدا پدید نیاورد شهر بهتر از این — فلك بە نعمت این شهر برگماشت زوال

خوا شاری لەوە جوانتری دروست نەکردوە — ڕۆژگار بە نێعمەتی زانی ئەو شارەی بۆ وێران بوون هەڵبژارد

.... — ....

فراز گشت نشیب‌و نشیب گشت فراز — رمال گشت جبال‌و جبال گشت رمال

[1] شهریاران گمنام (پادشایانی گوم نێو) نووسینی سید احمد کسروی ل 86، بەرگی دووهەم‌و ابن اثیر وەرگیراو لە کوردستانی موکریان.

[2] ئاماژەیە بۆ خانەدانی دوو ئەمیر کە یەکیان امیر ابوالحسن علی لە خانەدانی روادی شەدادیە کە لە ساڵی 425 فەرمانڕەوای ئەرڕان بووەو ئەوی‌تریان "وەهسوٚدان" لە خانەدانی "فضلوئیان"ی کوردی ڕەوادی بوو کە بە ئەبوومەنسوور ناسرابوو.

[3] دیوانی قەترانی تەورێزی.

[4] پادشاکانی گوم نێو، نووسینی سید احمد کسروی، بەرگی دووهەم ل 138.

www.pertwk.com

به‌رزایی نزم‌و نزمایی به‌رز بۆوه   خیزه‌ڵان بوو به کێو و کێو بوو به خیزه‌ڵان

....

از آن درخت نمانده کنون مگر آثار   از آن سرای نمانده کنون مگر اطلال

له داره‌کان جگه له ئاسه‌وار نه‌ماوه   له کۆشکه‌کان جگه له ته‌پۆلکه (ئاسه‌وار) شتێك نه‌ماوه

....

دوایه له شێعرێکی دیکه دا ده‌نووسێ:

زمین نگشتی لرزان اگر نسب کُردی   بحلم شاه ستوده دلی و زدوده خصال

بوومه‌له‌رزه‌ش نه‌ده‌هات مه‌گه‌ر ئه‌م پادشا کورده نه‌بوایه   که شایه‌کی نه‌رم‌و نیان‌و ڕه‌وشت به‌رزه

چراغ شاهان "مملان" که پیش تیغ و کفش   یکی است شیرو شکال و یکی است سیم و سفال[1]

مه‌ملان چرای شایه‌کانه که له‌بواری ئازایه‌تی دا   شێری پێ چه‌قه‌ڵه‌و بۆ به‌خشه‌نده‌ییش زێرو زێوی پێ سواڵه‌ته

دیسان قه‌تران له تاریفی کوردی مه‌ملان که نێوی "وه‌هسۆدان" بووه‌و له‌م پێناوه‌دا تێکۆشاوه ده‌ڵێ:

بدولت تو همه کار ملك نیکو کرد   نشاط مبانت فرزند مهترت مملان

له سێبه‌ری به‌ره‌که‌تی وجوودی تو ئه‌ی مه‌ملان   کوڕی گه‌وره‌ت هه‌موو کاروباری وڵاتی سه‌رو سامان پێدا

پسر چنین بود آنرا تو پدر باشی   گهر نخیزد نیکو مگر ز نیکوکان

باوکی وه‌ك تۆ هه‌رده‌بێ کوڕی وای هه‌بێ   به‌ڵێ گه‌وهه‌ری ئه‌سڵ له کانگای ئه‌سڵ دا په‌یدا ده‌بێ

پێویسته بزانین که "تۆغرێل"ی سه‌لجووقی له ساڵی 450ی کۆچی دا پێی له‌سه‌ر ئه‌ماره‌تی "مه‌ملان" له‌جێگه‌ی باوکی "وه‌هسۆدان" له ئازه‌ربایجان‌و کوردستان داگرتوه‌و قه‌تران به مه‌به‌ستی ده‌ربڕینی شادیی خۆی له‌م بواره‌دا ده‌ڵێ:

تا حشر بقای پسر و جد و پسر باد   کز هر سه جهان را شرف و مفتخر آمد

---

[1] وه‌رگیراو له ئاتروپاتێن یا کوردستانی موکری نووسینی گیوی موکریانی ل 290.

یاخوا تا رۆژی حەشر ئەم کوڕو باب‌و باپیرە بمێنن   کە فەخر و شانازی دنیاش لە سێبەری ئەم سێ کەسەوەیە.

www.pertwk.com